

О. В. САМАНЦОВА, канд. іст. наук, доцент ДДПУ, Слов'янськ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТСЬКОЇ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.

У роботі автором досліджуються особливості процесу становлення світської освіти в Катеринославській губернії (кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.). Акцентовано увагу на діях уряду щодо формування системи навчальних закладів губернії та загальних тенденціях розвитку освіти у Новоросійському краї.

Ключові слова: Катеринославська губернія, Новоросійський край, Катеринославський університет, освіта XIX ст., Г. Потьомкін.

Постановка проблеми. Історія становлення національної світської освіти впродовж тривалого часу була прерогативою фахівців педагогічного спрямування. Але початок дослідження розвитку освіти був покладений ще у XIX ст. інтересом громадських діячів та науковців до історії Новоросійського краю, або окремих її територій, де становлення закладів освіти розглядалось як складова історичного розвитку. Таке спрямування мали роботи А. Скальковського, преосв. Гавріїла, Д. Яворницького, Д. Мілера, І. Чернявського тощо.

Радянська історична наука, акцентуючи увагу на створенні «соціалістичної педагогічної школи» й впродовж тривалого часу підтримувала ідею про «... низький рівень розвитку освіти» у краї. Подібні тенденції можна побачити й сьогодні, як приклад «негативного ставлення царату до всього українського». Але на тлі зміни векторів історичних наукових досліджень, обрана проблематика належить до краєзнавчих наукових пошуків. А відтак потребує свого подальшого дослідження в площині історичних процесів на Катеринославщині кін. XVIII – поч. XIX ст. в контексті становлення світської освіти, як складової цього процесу в межах Російської імперії.

Мета статті. Виявити та простежити основні чинники формування світської освіти, форми її прояву, та її взаємозв'язок із загальноросійськими процесами розвитку освіти.

Хронологічні межі визначені часом формування та остаточного становлення території Катеринославської губ. впродовж др. пол. XVIII ст. й часом входження цієї території в загальноросійський історичний простір, як адміністративно-територіальної складової Російської імперії згідно Наказу 8 жовтня 1802 р., та часом складання загальнодержавної освітянської концепції, яка базувалась на: православ'ї, самодержавстві та народності 1833 р. [6, с. 31]. Таким чином хронологічні межі роботи визначаються періодом - кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст.

Виклад матеріалу. Активна зовнішня політика російського уряду впродовж XVIII ст.. призвела до розширення кордонів Російської імперії на Південній

Захід. Саме на цих землях у 1764 р. була створена Новоросійська губернія, яка й дала назву всьому краю.

У 1775 р. Наказом Катерини II уся Новоросія була поділена на дві губернії – Новоросійську та Азовську. Управління ними було доручено головнокомандуючому Новоросійської губернії, генералу-поручику, князю Г. Потьомкіну. Саме з цього часу починається цивільний розвиток краю, його економічне та громадське життя. І вже у 1783 р. на цій території було створено Катеринославське намісництво, яке на той час складалось з 15 повітів, з тимчасово призначеною столицею м. Кременчук.

Остаточне формування меж Катеринославської губернії відбулося з її створенням у 1803 р. Вона була визнана як така, що складалась із 8 повітів, 2 округів та одного градоначальства, із загальною площею 55704,4 квадратних верст. Столицею було призначено м. Катеринослав [7, с. 90].

Впродовж невеликого часу територіальне запусіння змінилось заселенням краю та розбудовою нових міст та містечок наприклад Катеринославу, Павлограду, Мелітополю, Маріуполю, причому «...деякі міста вже були достатньо розбудовані» [9, с. 11]. І, вже через п'ятдесят років, на поч. 40-х рр. XIX ст. населення Катеринославської губ. складала 882750 душ, а у порівнянні із сусідніми губерніями: Херсонська – 949602 душ, Таврійська - 548903 душ та Бессарабська 671914 душ, із загальною кількістю населення у Новоросійському краю 3257747 душ [6, с. 4]. В той час як населення краю сягало 150 тис. душ у 1768 р та 850 тис. через 19 років [5, с. 40].

Таким чином, сформована, як адміністративно-територіальна складова Російської імперії, Катеринославська губ. стала провідною у процесі становлення Новоросійського краю. Це було обумовлено особистим ставленням до цих територій спочатку Єлизавети Петрівни, а потім Катерини II та князя Г. Потьомкіна, який найбільшій увазі приділяв створенню та розбудові міста у Новому краї імені імператриці. Як царедворець зазначав у листі до Катерини II: «... де ж, як не в країні, присвяченій славі Вашої, бути місту із чудових будинків» [9, с. 12]. Під розбудову «міста слави імператриці» планувалося відвести землі на 300 квадратних верст. Треба зазначити, що князь Г. Потьомкін хотів відкрити у Катеринославі третій в Російській імперії університет (на той час Російська імперія мала два університети – С-Петербурзький та Московський), консерваторію та художню академію, перетворивши місто не тільки на торгівельно-промисловий, а й на культурно-науковий центр краю. Ініціатива князя Г. Потьомкіна знайшла підтримку Наказом Імператриці від 4 вересня 1784 р, про створення університету.

Як зазначали дослідники «На заснування університету із Академією (Академія мистецтв) призначається велика сума (більш 300 000 рублів) й визначається кілька осіб, з росіян та іноземців, для отримання посад із добрим утриманням» [4, с. 332]. Для викладання в університеті запрошувались професори із Європи та Росії. На посаду голови художньо-музичної академії був запрошений друг Моцарта італієць Д. Сарті, який з 1784 р. був придворним

капельмейстером в С.-Петербурзі, «... історіограф Гюєн (де Сієппе) із жалуванням 1500 рублів на рік... професор Гібал із жалуванням 800 рублів на рік... професор землеробства Василь Прокопович із жалуванням 600 рублів на рік... титулярний радник, агроном Микола Ліванов із жалуванням також 600 рублів... Для музично-художньої академії при університеті були запрошені викладачі – майстер живопису Василь Неретін, який навчався в Петербурзькій академії мистецтв... а також викладачі Герасим Захарченко й Міхаїл Бухаров із жалуванням кожному по 120 рублів на рік при казенній квартирі та дровах» [10, с. 11; 13; 14].

Але початок чергової російсько-турецької війни 1787 р., смерть «блістаючого» князя Г. Потьомкіна та смерть Катерини II загальмували ідею створення університету, а наказ Павла I від 12 грудня 1796 р. припинив його будівництво більше як на сто років.

Треба відмітити, що Наказом Імператриці від 4 вересня 1784 р, про створення університету відмічалось й про необхідність попередньої навчальної підготовки майбутніх студентів Катеринославського університету шляхом створення народних училищ: «... як до кращого досягнення бажаного успіху з сього закладу, й приготування людей до зручного розуміння вищих наук необхідно... збільшення народних шкіл... розбудувавши у головних містах визначених губерній й області по одному головному народному училищу для великих класів та для підготовки шкільних вчителів» [1, с. 207].

А у травні 1791 р. відбулась значна подія, яка поклала початок становленню світської освіти у краї. Приказ громадського доглядання (общественного призрения – російськ.), усвідомлюючи потребу в освіті та закладах освіти у такому значному краї, але не маючи коштів на їх відкриття, звернувся до дворянського кола із клопотанням про збирання грошових пожертвувань на будівництво народних училищ, великих в губернських, та малих, в повітових містах.

Дворянські спільноти по різному поставились до пропозиції намісника генерал-поручика В. Нечуй-Каховського. Як відзначав науковець І. Чернявський «Дворянські спільноти... не розділяли бажання уряду у розповсюдженні освіти, за виключенням дворян Новомосковського, Полтавського та Градіжського повітів» [8, с. 3]. Так дворяни Полтавського повіту зібрали 2833 руб. (*розрахунок наш*), спрямованих на відкриття у своєму повіті народного училища й на утримання великого народного училища. Дворяни Новомосковського повіту зібравши 1257 руб. (*розрахунок наш*) передали гроші Приказу із тим, «...щоб на ці гроші виховувались діти обох статей із дворян їхнього повіту, список яких... був доданий» [8, с. 3]. Так само й дворяни Градіжського повіту, передавши кошти, акцентували увагу на будівництві будинку для малого народного училища для дітей дворян у м. Кобеляки. Дворяни інших повітів, не дивлячись на їхню інерційність у наказовому порядку повинні були прийняти участь у розбудові народних училищ. Так, дворяни Слов'янського повіту були зобов'язані «...зібрати, обклавши себе

збором по 10 коп. із десятини, 12 тис. руб.,... на які розбудувати у повіті на 12 душ дітей із дворян-сиріт чоловічої статі сирітське дворянське училище» [8, с. 4].

Але, не дивлячись на суперечливі протидії місцевого дворянства, Наказом Імператриці від 12 травня 1792 р. був призначений директор визначених як відкритих у Катеринославі народних училищ. Їм став інспектор кадетського артилерійського та інженерного шляхетського корпусу надворний радник І. Бебер. Крім того, 15 травня 1792 р. комісією були призначені вчителі у головне народне училище м. Катеринослава: «...Якубовський, Саєвський, Савостьянов та Білецький». А вже 15 липня 1792 р. вийшов Наказ Катерини II який категорично повелівав відкрити народні училища в Катеринославському намісництві та Таврійській області. Йдучи на виконання Наказу вже у наступному 1793 та 1794 рр., були відкриті два народних училища в Катеринославському намісництві та одне в Таврійській області.

Перші кроки у розвитку освіти у регіону були достатньо складні, але за браком обсягу ми будемо акцентувати увагу тільки на факті створення народних училищ та інших закладах освіти. А відтак ми зазначимо, що відповідно до збільшення народонаселення та економічного розвитку губернії, зростала й потреба в початковій та фаховій освіті, що зумовлювало відкриття нових навчальних закладів. Так, були відкриті «...губернська гімназія в м. Катеринославі (1 серпня 1805 р.), Катеринославське повітове народне училище (2 серпня 1805 р.), повітові народні училища у м. Павлограді (15 липня 1796 р.), м. Ново-Московську (8 листопада 1807 р.), м. Олександрівську (12 березня 1808 р.), м. Бахмуті (20 липня 1808 р.), м. Нікополі (10 березня 1910 р.)» [4, с. 334].

На виконання розпорядження імператриці Катерини II та імператора Олександра I, народні училища та гімназії почали відкриватися в усіх губерніях та градоначальствах Новоросійського краю та Слобідської України. Так в Херсонській губернії до 30-х рр. XIX ст. було відкрито 2 навчальних заклади – губернська гімназія у м. Херсоні (1815 р.) та повітове народне училище у м. Елісаветграді (1811 р.), а у Таврійській губернії відкрито 13 навчальних закладів.

Таким чином у 1820 рр. в Новоросійському краї налічувалось: за «...відомством Міністерства народної освіти 1 лицей, 3 гімназії, 7 повітових та 16 приходських училищ, незалежно від приватних пансіонів; за відомством морським 3 училища; за Міністерством внутрішніх справ 2 училища» [6, с. 31]. А на 1830-й р. загальна кількість навчальних закладів відкритих у Новоросійському краї, за матеріалами Ф. Лялікова, дорівнювала 37 [4, с. 333 - 334].

Проте, треба мати на увазі, що до переліку навчальних закладів Катеринославської губернії не увійшли учбові заклади у різних містах, містечках та колоніях, які утримувались на приватний або громадський кошт, що дає нам можливість збільшити цей показник мінімум у двічі. Так,

наприклад, у 1810 р. тільки в «м. Катеринославі налічувалось сім навчальних закладів, серед яких: губернська гімназія; повітове приходське училище; чоловічий приватний пансіон доктора ізящних наук й кавалера Герна; приватний пансіон колежського радника, доктора філософії й ізящних наук, магістра Любочинського; жіночий приватний пансіон титулярної радниці Арнольд; жіночий приватний пансіон титулярної радниці Понятовської; жіночий приватний пансіон губернської секретарші Следкіної». [2, с. 444].

Крім того, як зазначав арх. Гаврііл «...окрім столиці, не багато в Росії губернських міст, у коїх би, по цивільному відомству стільки було учбових закладів, скільки у Катеринославі» [2, с. 444].

Наступним чинником, який сприяв розвитку освіти губернії, було забезпечення навчальних закладів науковою та фаховою літературою. Як зазначав дослідник М. Мурзакевич на потребу бібліотечної справи «...Всяка, скільки не будь освічена людина знає користь й необхідність читання... Книжкові лавки в невеликій кількості існування, при обмежених можливостях ніколи не можуть задовольнити освічений попит бажаючих... Існуючі при учбових закладах бібліотеки складають власність закладів й притому спеціальних, за своїми правилами не завжди та й усіх можуть задовольнити» [6, с. 38]. У свою чергу, збільшення освічених людей впливає на розвиток бібліотечної справи крізь потребу до таких закладів.

Початок створення книжкового фонду губернії розпочався створенням бібліотеки Катеринославського університету, до якої князь Г. Потьомкін передав у користування 1500 томів, які він купив у місцевого архієпископа члена С.-Петербурзької Академії наук, С.-Петербурзького Вільного економічного товариства, Лондонської Академії старожитностей Є. Булгаріна за 6000 рублів, яку той зібрав, будучи ще за кордоном [10, с. 13-14]. Однак, смерть князя зупинила цей процес, й перша публічна бібліотека виникла у м. Катеринославі тільки у 1842 р.

Цей приклад скоріш підтверджує загальну тенденцію розвитку бібліотек у Новоросійському краї, та їх залежності від приватної ініціативи того часу. Першою крайовою бібліотекою стала бібліотека, відкрита у м. Одесі у 1828 р. В сусідніх губерніях цей процес розпочався трохи пізніше. Так у м. Кишиневі бібліотеку було відкрито у 1831 р.; у м. Симферополь у 1835р.; у м. Керчь у 1840 р. тощо.

Невелику відмінність у часі створення мали фахово спрямовані бібліотеки краю. Так, бібліотека відомства Черномоського флоту й портів у м. Миколаїві була створена у 1803 р., бібліотека Рішельєвського Ліцею м. Одеса у 1817 р., Херсонського училища торгового мореплавства у 1834 р. тощо. А загальна кількість збережень на кінець 30-х рр. ХІХ ст. у Новоросійському краї сягала 109262 одиниць збереження, а в Катеринославській публічній бібліотеці 2598 томів [4, с. 340-341].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

- Формування території Катеринославської губернії та його заселення

відбувалося впродовж XVIII ст. внаслідок активних дій російського уряду, що зробило його на поч. XIX ст. одним із заселених та економічно значущих регіонів Новоросійського краю.

- Вага регіону в контексті російської імперської економіки була зумовлена наявністю вільних родючих земель, придатних для ведення сільськогосподарської діяльності, корисних копалин (срібло, руда, вугілля), виходом до морів (Чорного та Азовського), та наявних шляхів сполучення.

- Перетворення Катеринославської губернії на культурно-науковий центр Новоросійського краю в кін. XVIII ст. було зумовлено, по-перше, стрімким зростанням народонаселення та економічним розвитком території, що дає нам підставу виділити два періоди у цьому процесі:

перший – визначається часом правління Катерини II, та особистим ставленням графа Г. Потьомкіна до цього регіону, що реалізувалось закладенням третього в російській імперії університету, та створенням у подальшому головного народного училища у м. Катеринославі (1792 р.);

другий – визначається часом правління Олександра I та Миколи I (до 1832 р.). В цей час на території Катеринославської губернії, Новоросійського краю та Слобідської України відбулось масове відкриття навчальних закладів.

- Ініціатором становлення світської освіти в губернії та Новоросійському краї виступав царський уряд шляхом видання указів, організації фінансування, забезпечення викладацьким штатом, підтриманий ініціативами та коштами приватних осіб та суспільних міських громад.

- В свою чергу на початковому етапі уряд не мав широкої підтримки місцевого дворянства, за виключенням трьох повітів, у питанні становлення закладів освіти, а найбільше у питанні збирання коштів на їх організацію та утримання.

- Відкриття навчальних закладів в Катеринославській губернії в цей час ще не має чіткої підпорядкованості, але вже свідчить про бажання уряду до створення єдиної освітньої системи, та включення в неї учбових закладів Новоросії та Слобожанщини.

- Систему навчальних закладів Катеринославської губернії склали гімназії, великі та малі народні училища, приватні та «колоніальні» навчальні заклади, метою яких було сприяння оволодінню місцевого населення науками та фаховим знанням.

- Учбові заклади утримувались як за державний, так й за громадський та приватний кошт, або кошт «колоній».

- Другою складовою формування знання у губернії та краї виступають створені публічні та спеціалізовані бібліотеки, які набули свого значного поширення тільки з кін. 30-х рр. XIX ст.

• Невеликий обсяг статті не дає нам можливості висвітлити усю складність процесу створення навчальних закладів у Катеринославській губернії того часу, але дає можливість стверджувати про актуальність обраної проблематики та необхідності її подальшого дослідження.

Список літератури: 1. *Об учреждении Университета в Губернском городе Екатеринославского наместничества.* // Полное собрание Законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. XXI. – с. 207. 2. *Архиепископ Гавриил.* Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае период от основания в Новороссийском крае Новой Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской Епархии. С 1751 по 1786 год // Записки Одесского Общества истории и древностей. – 1853. - Т. 3. – С. 79 – 129. 3. *Комарницкий* Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края. (Речь) / Комарницкий. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1849. – 71 с. 4. *Ляликов Ф.* Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / Ф. Ляликов // ЗООИД. – Одесса – Т. 2. – 1848. – С.330-356. 5. *Миллер Д. П.* Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. П. Миллер.- Харьков. Первая типо-литография М.Зильберберг и С-вья, 1901. – 40 с. 6. *Мурзакевич Н.* Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820-го по 1846 год / Н. Мурзакевич.- Одесса. [Б.в.], 1946 – 88 с. 7. *Саманцов О. П.* Особливості процесу заселення Новоросійського Краю Сербами (XVIII ст.) / О. П. Саманцов // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди . – Харків: Колегіум, 2012. – С. 88-91. 8. *Чернявский И. М.* Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784-1805 / И. М. Чернявский. – Екатеринослав: Типо-литография губернского правления, 1895. – 36 с. 9. *Щебальский П.* Потемкин и заселение Новороссийского края / П. Щебальский.- СПб.: Тип. университета (Катков и К.), 1868. – 21 с. 10. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий (интернет ресурс) - www.gorod.dp.ua/history/doc/yavor01-05.pdf.

Надійшла до редколегії 19.11.2012

УДК 94 (477.6)''18''

Становлення та розвиток світської освіти у Катеринославській губернії кін. XVIII – 30-ті рр. XIX ст. / О. В. Саманцова, канд. іст. наук, доцент ДДПУ, Слов'янськ // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2012. - № 65 (971). – С. 67-74. Бібліогр.: 10 назв.

В работе автором рассматриваются особенности процесса становления светского образования в Екатеринославской губернии (кон. XVIII нач. XIX ст.). Внимание акцентировано на действия правительства, направленные на создание светских учебных заведений в губернии и тенденциях этого процесса в Новороссийском крае.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, Новороссийский край, Екатеринославский университет, система образования XIX в., Г. Потемкин.

In this paper the author discusses features of the process of becoming a secular education in the province of Ekaterinoslav (late XVIII beginning. XIX century. Puts more emphasis on government action aimed at the establishment of secular schools in the province and the trends of this process in the Novorossiysk region.

Keywords: Ekaterinoslav Province, Novorossiysk Territory, Ekaterinoslav university, education in the nineteenth, G. Potemkin.